

O TERMINOLOŠKI PROBLEMATIKI V SLOVENSKI GEOGRAFIJI

na izbranih primerih

Dariko Radinja*

IZVLEČEK

UDC 910.1:001.4

Članek prinaša teoretično razmišljanje o kompleksni pomembnosti termina pokrajine in o nekaterih sorodnih terminih.

ABSTRACT

UDC 910.1:001.4

ABOUT TERMINOLOGICAL PROBLEMS IN SLOVENE GEOGRAPHY

The article deals with theoretical thoughts about the complex meaning of the term landscape and some others geographical term

V slovenski geografiji smo začeli uporabljati nekatere osnovne termine kratkoma kot aksiome, kar velja celo za osnovni predmet geografske vede. Zanj uporabljamo več izrazov, ne da bi bilo docela jasno, ali gre za sinonime ali za pomenske razlike, in tudi ne, v čem naj bi te bile. Še zlasti gre za vprašanje, ali so novi termini povezani z razvojem stroke, njenim širjenjem ali z njenim morebiti spremenjenim težiščem, ali pa s čim drugim. Ker gre velikokrat za izraze, ki smo jih prenesli od drugod, včasih brez utemeljitve, kar v znanosti sicer ni običajno, bi bile obrazložitve zaradi različnih geografskih šol (nacionalnih), ki se pojavljajo v svetu toliko nujnejše. Ta problematika je zato v slovenski geografiji nemara še bolj odprta in pereča kakor v geografski znanosti nasploh.

Med osnovnimi termini so v ospredju zlasti navidezni sinonimi, kakršni so npr. pokrajina-okolje-prostor-kompleks-sistem, oziroma, če smo natančnejši, geografska pokrajina-geografsko okolje-geografski kompleks (geokompleks)-geografski sistem (geosistem)-geografski prostor (geoprostor). Poleg omenjenih izrazov, ki se nanašajo predvsem na regionalno razsežnost, velja podobno tudi za ustrezne termine s planetarno razsežnostjo: geografska sfera (geosfera)-pokrajinska sfera- ekološka sfera (ekosfera)-biološka sfera (biosfera)-prostorska sfera.

Kadar strokovni izrazi izvirajo iz splošnih, podobno kakor pri večini pravkar omenjenih, je seveda živo vprašanje, v čem so pojmovne razlike med njihovo splošno in ožjo strokovno rabo, med pojmovanjem v znanosti nasploh ali v geografiji posebej in med pojmovanjem v drugih, zlasti geografiji sorodnih vedah.

* Dr., univ.prof., Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU.

Najprej bi kazalo opozoriti na razliko med pojmom pokrajina in okolje. Za označevanje predmeta geografije se namreč pri nas čedalje pogosteje uporablja drugi termin, čeprav navadno v določnejši obliki (geografsko okolje). Iz znanstvene sfere je izraz zašel tudi v geografske učbenike, tako osnovnošolske kakor srednješolske, kljub tedaj izraženim pomislekom katedre za metodiko geografije pa tudi nekaterih drugih (Gams, 1977). A ker je šel razvoj spontano, drugi termin čedalje bolj izpodriva prvega. Oba se sicer v marsičem prekrivata, predvsem v materialnem oziroma prostorskem pogledu, vendar so glede osnovnega pristopa in vidika med njima tudi načelne razlike, ki jih ne bi smeli prezreti.

Ne gre torej samo za to, da bi geografsko okolje uveljavljali kot sodobnejši sinonim za pokrajino (Ilešič, 1962), temveč je po njegovi rabi mogoče sklepati, da se z njim predstavlja tudi težišče geografije, in sicer na antropocentrično stran, ne morda na biološko, kakor bi pri okolju pričakovali. Pravzaprav gre pri tem za socioekonomsko osredotočenost geografije. To pa je pri uporabi tega termina naslednji nesporazum, kajti tovrstna interpretacija okolja se tudi z vidikom humane ekologije ne sklada.

Ko govorimo o pokrajini kot predmetu geografije (ali njenih sinonimih, kakor so geokompleks, geosistem, teritorialni sistem), ne kaže prezreti, da gre pri pokrajini in okolju sicer za iste (pokrajinske) elemente, a za drugačen vidik in drugačne notranje povezave.

Tovrstne razlike med obema terminoma najlaže ponazorimo z dvema, razmeroma enostavnima modeloma (risba). Medtem ko je za model pokrajine (A) značilna načelna enakost vseh elementov in zvez, je za model okolja (B) karakteristično, da so povzave usmerjene oziroma osredotočene med faktorji okolja kot objektom na eni strani ter med njegovim biotičnim središčem kot subjektom na drugi; slednji je tudi glavni, osrednji element modela. Pri okolju so, skratka, v ospredju subjekt-objektni odnosi, pri pokrajini pa so zaradi njihove enakopravnosti enako pomembni eni in drugi, subjekt-objektni in objekt-objektni. Modela potemtakem nista istovetna in tako tudi ne termina, ki ju označujeta.

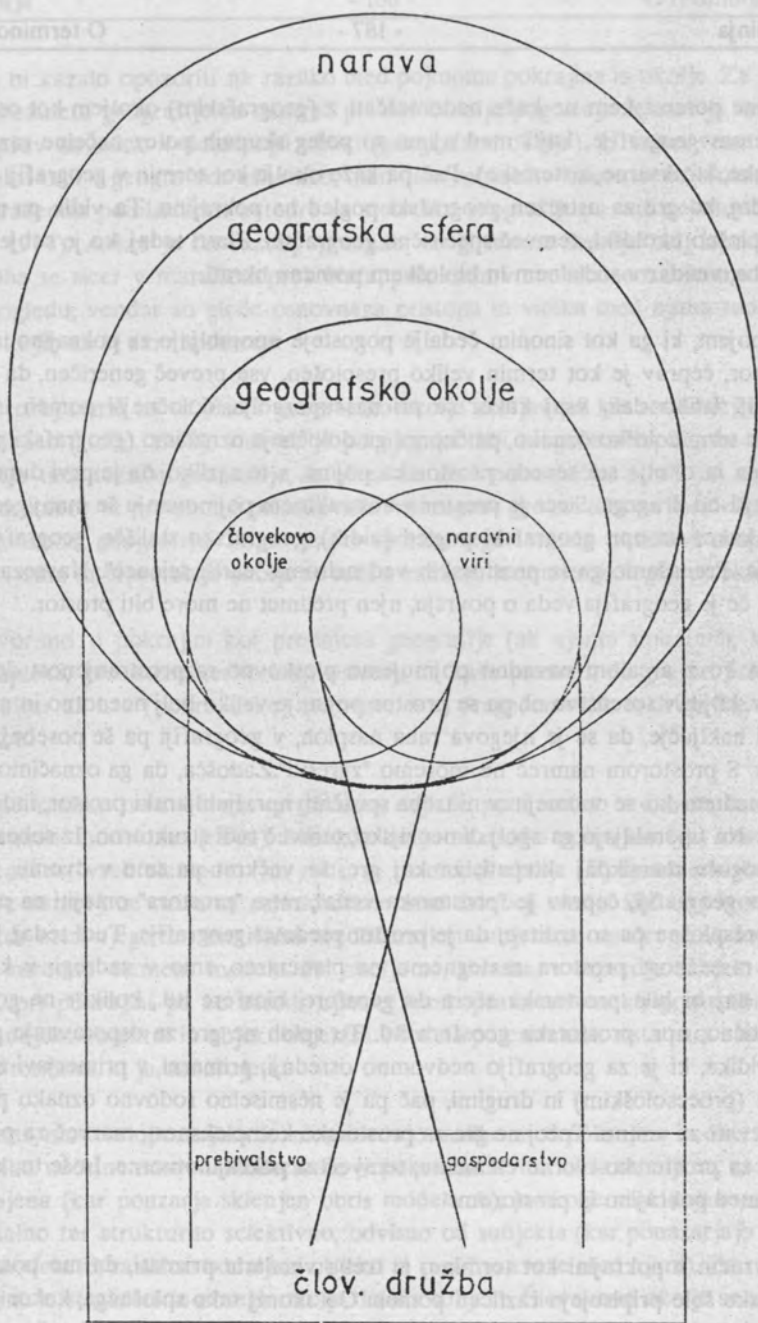
Prikazana modela opozarjata še na naslednjo razliko med pokrajino in okoljem, ki je prav tako načelne narave. Medtem ko je pokrajina teritorialno sklenjena, zaokrožena in omejena (kar ponazarja sklenjen obris modela A), je okolje nesklenjeno, odprto in teritorialno ter strukturno selektivno, odvisno od subjekta (kar ponazarjajo pretrgan obris modela B, različno oddaljeni objekti in različne zveze med njimi). Za razliko od pokrajine o strukturi in obsegu okolja določa subjekt. Človekovo okolje se spreminja npr. s stopnjo njegovega razvoja, saj priteguje človek nove in nove dele pokrajine, ki tako postajajo sestavine njegovega okolja.

Pokrajine potemtakem ne kaže nadomeščati z (geografskim) okoljem kot osrednjim predmetom geografije, kajti med njima so poleg skupnih potez načelne razlike (dimenzijske, strukturne, sistemske). Pač pa kaže okolje kot termin v geografiji uporabljati tedaj, ko gre za ustrezen geografski pogled na pokrajino. Ta vidik pa naj ne bi bil le splošno ekološki, temveč specifično geografski. Zlasti tedaj, ko je subjekt okolja družba, vendar v socialnem in biološkem pomenu hkrati.

Tretji pojem, ki ga kot sinonim čedalje pogosteje uporabljajo za pokrajino in okolje je prostor, čeprav je kot termin veliko presplošen, vse preveč generičen, da bi mu v geografiji lahko dali, vsaj kakor se pri nas uporablja, določnejši pomen in s tem ustrezno terminološko oznako, pa čeprav ga določneje označimo (geografski prostor). Pokrajina in okolje sta seveda prostorska pojma, s to razliko, da je prvi dimenzijsko določnejši od drugega. Sicer je prostor v abstraktnem pojmovanju še manj geografski termin kakor so npr. geografski pogled (vidik), geografsko stališče, geografsko pojmovanje. Prenašamo ga iz prostorskih ved oziroma "earth science". Navsezadnje pa je tako, če je geografija veda o površju, njen predmet ne more biti prostor.

Medtem ko z arealom navadno pojmujeemo ploskovno razprostranjenost določenih pojavov, ki jih v sosedstvu ni, pa se prostor pojmuje veliko bolj neenotno in megleno. Zato ni naključje, da se je njegova raba nasploh, v geografiji pa še posebej, močno razširila. S prostorom namreč ne moremo "zgrešiti". Zadošča, da ga označimo po središču, medtem ko se v omejitvah ni treba spuščati, npr. ljubljanski prostor, industrijski prostor. Ne uporabljajo ga zgolj dimenzijsko, temveč tudi strukturno. Iz sobesedila je sicer mogoče marsikdaj sklepati, za kaj gre, še večkrat pa smo v dvomu. Zato bi kazalo v geografiji, čeprav je "prostorska veda", rabo "prostora" omejiti na razumno mero, presplošne pa so trditve, da je prostor predmet geografije. Tudi tedaj, ko regionalno razsežnost prostora raztegnemo na planctarno, smo v zadregi: v kakšnem odnosu naj bi bila prostorska sfera do geosfere, biosfere itd., kolikor ne govorimo pleonastično, npr. prostorska geosfera itd. Tu sploh ne gre za osporavanje prostorskega vidika, ki je za geografijo nedvomno osrednji, primarni, v primerjavi z zgodovinskim (procesološkim) in drugimi, pač pa je nesmiselno rodovno oznako prostora zamenjevati za vrstno. Torej ne gre za prostorsko kompleksnost, marveč za pokrajinsko, ne za prostorsko-tvorne elemente, temveč za pokrajnotvorne. In še to, kakor je razlika med pokrajino in prostorom.

Če se vrnem k pokrajini kot terminu, je treba vendarle priznati, da mu posamezne geografske šole pripisujejo različen pomen. Od skoraj tako splošnega, kakor je prostor, do veliko določnejšega. Ponekod se nanaša na nehierarhično pokrajino, drugod pa ji pripisujejo določen rang, recimo za elementarno pokrajino. Pojmujejo jo bodisi izključno naravnogeografsko, npr., v sovjetski geografiji (Armand 1975), bodisi antropogeografsko, npr. v nemški geografiji (Neef 1967). Ne obstajajo le naziranja o pokrajini kot enoti, temveč tudi kot poljubnem izseku zemeljskega površja. Ponekod pa je v v ospredju le tipološko pojmovanje pokrajine.



Razlike med pojmi: narava, geografska sfera,
geogr. okolje, človekovo okolje, naravni viri ≈

Po Sevu, 1982

Vsem tem naziranjem je skupna težnja po določnejši terminološki opredelitvi pokrajine, vse pa imajo pomanjkljivost, da ji jemljejo univerzalnost (generičnost), čeprav se ta ohranja, vsaj posredno, ko gre za izpeljanke (naravna pokrajina, antropogena pokrajina, elementarna pokrajina itd.).

Drugo so prizadevanja, da se pokrajino sploh nadomesti z drugim terminom. Pri tem se je včasih težko znebiti vtisa, da v zamenjavo sili mnenje, češ, da je pokrajina terminološko preveč arhaična in preprosta. Odtod prizadevanja, da naj bi bilo bistvo geografije zapopadeno že v samem terminu, ki opredeljuje njen predmet. Temu ustreza je opredelitev geografskega predmeta kot geokompleksa (poudarjena kompleksnost) ali geoistema (poudarjena sistemskost) (Sočava, 1963).

Drugi razlog za iskanje novega, za sodobno geografijo pripravnejšega termina, je nemara pomanjkanje ustreznih splošnih izrazov v posameznih knjižnih jezikih, odkoder bi bilo mogoče termin izpeljati. Zato so si marsikje geografi izposodili latinsko *areo* (*areal*) v pomenu kraj, ploskev, prostor, ozemlje, pokrajina, ali pa *Landschaft* (*Land* + *sifiks*, ki označuje soodvisnost, povezanost). Vzporejamo ga lahko z *Landscape*. Podobno je s slovensko "pokrajino". Tudi ta ima za osnovo "kraj", ki s predpono (*po-*) in obrazilom (*-ina*) označuje teritorialno razsežnost in njeno celovitost, podobno kakor je npr. izpeljano *ozemlje*, *porečje* ali *povodje* (od *zemlje*, *reke* in *vode*).

Pokrajina kot termin potemtakem povsem ustreza, vsebinsko in jezikovno, za označevanje geografskega predmeta.* Hkrati je zanjo značilna tudi živa in spodbudna tradicija. Pokrajino velja zato v geografiji obdržati kot osnovni terminološki pojem, in sicer ne glede na njeno hierarhijo ali strukturo, torej za dimenzijsko in vsebinsko različne pokrajine - naravne, antropogene, tipološke in druge. Pokrajino lahko brez zadrege vzporejamo tudi z mlajšimi, učenjaško nemara bolj zvnečimi, širše pojmovanimi termini - s teritorialnim kompleksom, geokompleksom in geosistemom.

Prva dva termina (teritorialni kompleks, geokompleks) sta vpeljana, da bi podčrtala kompleksnost geografskega objekta, tretji (geosistem) pa zato, da poudari njegovo sistemsko naravo. Zaradi slednjega bi bilo mogoče prva dva termina sploh opustiti, saj vsebuje njuna poudarka v celoti. Osebnost sicer menim, da vsi trije termini prav zaradi tega, ker poudarjajo določene vidike, čeprav so osrednji, zlasti zadnji, izgublajo del pojmovne kompleksnosti, saj je pokrajina tudi zunanja podoba, skratka pejzaž, ki svoj pomen v geografiji še vedno ohranja.

*Glede pomenske problematike obeh jezikovno sorodnih izrazov "pokrajina" in "krajina", ki je bila med drugim sprožena tudi v Geografskem vestniku (Ogorelec, 1987), tu ne kaže razpravljati, ker gre za ožje vprašanje, ki bo tako in tako obravnavano v naslednji številki omenjene revije.

Pri pokrajini, če se ponovno vrnem k njej, naj omenim še njeno planetarno razsežnost. Vse pokrajine, enostavno rečeno, sestavljajo pokrajinsko sfero. Ta je njihova celokupnost. Ali drugače, pokrajinska sfera je pokrajina najvišjega ranga. V primerjavi z geosfero je njena prednost, ker je v njenem ospredju vertikalna in s tem sintetična struktura, ne pa horizontalna oziroma analitična, kakor pri geosferi. Z njo namreč poudarjamo, da sestavljajo geosfero relativno samostojni deli, pojmovani kot regije.

Pri predavanjih fizične geografije sem nekaj študente seznanjal s pojmom in definicijo pokrajinske sfere. Dimenzijsko sem jo sicer štel za sinonim geosfere, vendar s pomembno načelno razliko zaradi vertikalnega principa razčlenjevanja pri eni in horizontalnega pri drugi. Na pokrajinsko sfero gledam danes nekoliko drugače. Ker se debelina pokrajin ne ujema z debelino geosfere, saj te ne segajo v najvišje dele atmosfere ali litosfere, je pokrajinsko sfero mogoče šteti za jedro geosfere, ki je dimenzijsko bližja biosferi, če jo ne razumemo v ožjem pomenu (svet živih organizmov), temveč v širšem (z njihovimi življenjskimi pogoji vred). S tako pojmovano biosfero je identična ekosfera (ekološka sfera), to je sfera aktivnosti živih organizmov in njihovega okolja. Ekosfera je potemtakem ekosistem najvišjega ranga. Gre za podobno razmerje, kakor med pokrajinsko sfero in pokrajino, oziroma geosfero in geosistemom.

Toda za primerjavo teh sfer ni bistvena prostorska podobnost ali identičnost, bistvene so vsebinske razlike (strukturne, sistemske), kar je posledica različnih izhodišč in vidikov. Tu se kažejo pomembne razlike med geografskimi in ekološkimi pogledi. Z grafičnim modelom prikazana vsebinska razlika med pokrajino in okoljem ne velja le regionalno, temveč tudi planetarno. Geosfera zato ni istovetna z ekosfero, ker so tu in tam v ospredju drugačne povezave med komponentami. Geografski vidik je zato principialno različen od ekološkega in tako tudi obe vedi. Enako velja za humano ekologijo in pokrajinsko ekologijo. Drugače bi bilo z ekološko geografijo kot delom geografije.

Ko imamo v mislih usmerjenost povezav med komponentami pokrajine, je ekološkemu vidiku bližja pravzaprav družbena geografija kakor fizična, zlasti antropocentrična. Razlika je v kakovosti povezav. Medtem ko je tu v ospredju socio-ekonomska narava, je tam biološka. Nasprotno je fizična geografija bližja ekologiji po kvaliteti povezav, manj pa po njihovi usmerjenosti. Za regionalno geografijo so značilne obojne poteze.

Nekatera terminološka vprašanja so v geografiji živa tudi zaradi sorodne naravovarstvene, okoljevarstvene in ekološke terminologije, še zlasti zaradi tovrstnih interdisciplinarnih raziskovanj. Preciziranje nekaterih geografskih terminov ni potrebno toliko

zaradi klasične, biološke ekologije, kolikor zaradi širše pojmovane humane ekologije. Pri tem pa naj ne bi šlo za težnje po unificiranju terminologije, temveč za osvetlitev razlik, sorodnosti ali enakosti, posebno glede različnega pomena istih terminov oziroma istega pomena različnih.

Značilno je, da so se biološki termini na široko uveljavljajo pri varstvu narave kot splošno znanstvenem področju, kar je očitno posledica tega, da so naravovarstvo dolgo časa obravnavali kot varstvo žive narave (rastlinstva in živalstva). Odtod težnja oziroma praksa, da vrsto bioloških pojmov obravnavajo kot splošno znanstveno, medtem ko "sorodne" geografske termine štejejo kvečjemu za sinonime. Če pa analiziramo ustrezne pare takih terminov, se kažejo značilne razlike.

Takšna terminološka dvojica, omenjena doslej že v drugi zvezi, sta npr. biosfera in geosfera. Klasično pojmovanje, ki šteje biosfero kot sfero živih organizmov, jo pojmuje kot eno od sfer Zemlje, torej kot komponento geosfere, toda v ekološki literaturi, posebej naravovarstveni in ponekod tudi geografski (?), se pojavlja kot sinonim geografske sfere; torej komponenta v funkciji celote. Očitno je, da gre za razširjeno pojmovanje biosfere. Pri tem pa biosfera, kot že omenjeno, nastopa kot obče znanstveni termin, geosfera pa le kot soroden "sinonim". Tudi če obe sferi prostorsko istovtimo, ostaja med njima bistvena razlika, saj je biosfera pravzaprav biocentrična selekcija geosfere. Načelna razlika med obema pojmomoma je torej nedvomna, saj je pri geosferi med drugim težišče na soodvisnosti posameznih komponentnih sfer, med drugim tudi kot pogoju za življenje. Pri geografski obravnavi biosfere pa tudi na njeni vlogi, ki jo ima pri transformaciji drugih sfer - pri biogeni sestavi atmosfere, hidrosfere, pedosfere in litosfere. Zato je že pojmovanje biosfere geografsko in biološko različno, toliko bolj pa pojmovanje biosfere in geosfere. Termina nista zato niti najmanj sinonima, zaradi razlik pa ju je seveda treba obdržati, saj se dopolnjujeta, ne pa nadomeščata. V geografiji zato okolje ne more zamenjati pokrajine in biosfera ne geosfere, v ekologiji pa ne obratno.

Razvoj znanosti seveda ni edini vzrok za spreminjanje njenega jezika. Nanj pogosto vplivajo spremenjene funkcije pojavov, ki so predmet proučevanja. S tem v zvezi so med splošnimi geografskimi termini značilni npr. naravni pogoji-naravni viri- naravne danosti.

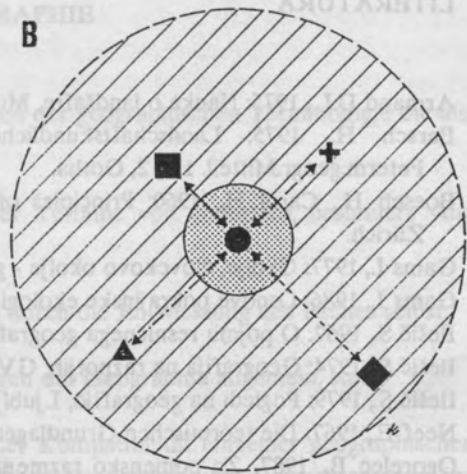
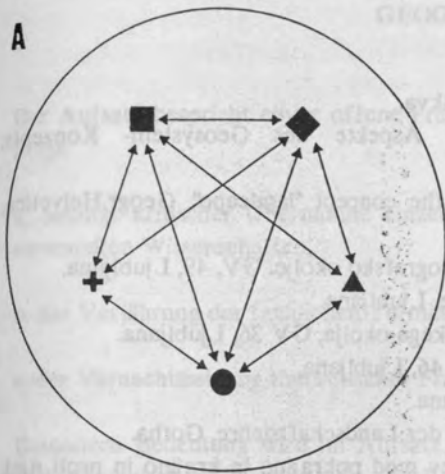
Z naravnimi pogoji razumemo razmere, ki so nujne za obstajanje ali spreminjanje česarkoli ali karkoli. Bistveni so npr. za življenje in deovanje človeške družbe, vendar v gospodarstvo (materialno proizvodnjo) niso neposredno zajeti. Z naravnimi viri pa razumemo prav to. Enostavno povedano, naravni viri so vse, kar človek "proizvodno" jemlje iz narave. Na sedanji razvojni stopnji se to dogaja čedalje bolj celovito. To pomeni, da se pogoji spreminjajo v vire. Klasično razčlenjevanje naravnih pojavov na

dve skupini (na pogoje in vire), značilno za geografijo pa tudi ekonomijo, je zato danes že zastarelo, saj upravičeno govorimo o širokem, vsesplošnem spreminjanju naravnih pogojev v integralni kompleks virov. Tak, intenzivno obdelovalni vir ni le zemlja, temveč npr. tudi atmosfera, saj že krepko uporabljamo njene kemične in fizikalne lastnosti, še posebno akustične, optične, elektromagnetne, biološke in druge. Pokrajinsko sfero je človeštvo spremenilo takorekoč v skupni naravni vir, saj se dejansko izkoriščajo že vsi elementi narave. Zato je degradacija pokrajinske sfere, izraženo geografsko, ali okolja, izraženo ekološko, vsesplošna.

Tretji izraz, ki je s tem v zvezi - naravne danosti -, je vprašljiv najprej zaradi samega odnosa človeka do narave, ki ga termin simbolizira (narava naj bi bila človeku dana?). Posledica takega odnosa so kritiki čedalje bolj izpostavljene. Drugi pomislek je ohlapnost termina. Danosti pojmujejo različno, večinoma kot vire, pogosto pa tudi kot pogoje, oziroma kot eno in drugo.

Izbrani primeri ilustrirajo, kako je geografska terminologija v marsičem odprta, kar je posledica marsičesa, bodisi premalo kritične geografske misli sploh, še v večji meri pa širjenja in drobljenja geografske znanosti. Hitreje se zato razvija in izpopolnjuje terminologija posameznih geografskih vej, manj pa pojmi in termini teoretične in načelne strani geografije kot celote. Podobno velja za terminologijo skupne fizične in skupne družbene geografije (ne zgolj kot vsota ustreznih vej), in seveda regionalne. Sistematična skrb za razvoj celotne geografske terminologije je preveč zanemarjena. Ni naključje, da je pregled geografske terminologije, ki se v zadnjem času pripravlja v okviru SAZU, naletel na tolikšne težave. Ne bi smeli dopustiti, da bi razdrobljena terminologija zmanjšala razumevanje znotraj geografije in postala ovira za njeno uveljavljanje navzven.

Bolj kot normativna terminologija je potrebna primerjalna, oziroma interpretacijska, zlasti zaradi rabe različnih terminov za iste ali sorodne pojme ter pomenskih razlik enih in istih terminov.



POJMOVNE RAZLIKE MED POKRAJINO IN OKOLJEM (geosistemom in ekosistemom)

- A** pokrajina (geosistem)
- B** okolje (ekosistem)
- ◆ ▲ abiotične komponente
- + biotične komponente
- ↔ zveze med komponentami v pokrajini
- ⋯ zveze med komponentami v okolju
- ▨ podsistem „osrednji element“ (subjekt); prostor (teritorialno sklenjen)
- ▨ podsistem „okolje“ (objekt); prostor (teritorialno nesklenjen)

LITERATURA

- Armand D.L., 1975: Nauka o landšafte, Moskva.
- Barsch H., 1975: Landschaftskundliche Aspekte des Geosystem- Konzepts, Peterm.geogr.Mitteil. 119, 2, Gotha.
- Boesch H., Carol H., 1960: Principles of the concept "landscape". Geogr.Helvetica, Zürich.
- Gams I., 1977: Okolje, človekovo okolje - geografsko okolje. GV, 49, Ljubljana.
- Gams I., 1986: Osnove pokrajinske ekologije, Ljubljana.
- Ilešič S., 1962: O pojmu resničnega geografskega okolja, GV 36, Ljubljana.
- Ilešič S., 1974: Geografija na razpotjih, GV, 46, Ljubljana.
- Ilešič S., 1979: Pogledi na geografijo, Ljubljana.
- Neef E., 1967: Die theoretischen Grundlagen der Landschaftslehre, Gotha.
- Ogorelec B., 1987, Za pomensko razmejitev med pokrajino in krajino in proti njej, GV, 59, Ljubljana.
- Sočava V.B., 1963, Opredelenie nekotoryh ponjatij i terminov fizičeskoj geografii, Novosibirsk.
- Vrišer I., 1976: Uvod v geografijo, Ljubljana.
- 1961, Glossary of Geographical Therms, London.
- 1978, Geographie, Herder Lexikon.

ÜBER DIE PROBLEMATIK DER TERMINOLOGIE IN DER SLOWENISCHEN GEOGRAPHIE

Der Aufsatz bespricht einige offene Fragen der geographischen Terminologie die als Folge

- a. bedingt kritischer Übernahme einzelner Termine von anderswo, besonders von verwandten Wissenschaften,
- b. der Verjährung der fachlichen Termine durch die Entwicklung des Faches selbst,
- c. der Vernachlässigung theoretischer Fragen der Geographie allgemein, sind.

Besondere Bedeutung wird im Aufsatz der Kompatibilität einzelner geographischer und ökologischer Termine, die in Rahmen des Natur und Umweltschutzes im Gebrauch sind, zugemessen. Dabei wird auf die begriffliche Verwandtschaften hingewiesen, es werden aber auch die prinzipiellen Unterschiede der einen und der anderen (die Landschaft - die Umwelt, die Geosphäre- die Biosphäre) erläutert.

Der Aufsatz weist auf die ungleichmässige Entwicklung der geographischen Terminologie, die besser in einzelnen Fachdisziplinen als im Rahmen der zentralgeographischen entwickelt wird, auf. Auf dem Beispiel "der Landschaft" werden Unterschiede die zwischen einzelnen nationalgeographischen Schulen existieren gezeigt.